

Р. Г. СИМОНЕНКО (Київ)

Про геополітичний фактор в історії України

Зв'язок геополітики й історичного розвитку України

Висвітлення ролі геополітичного фактора в історії України системно з'ясовує важливі особливості її розвитку у взаємодії із зовнішнім світом.

В науковому плані — геополітика становить галузь політологічних знань, що, враховуючи як природні, так і політичні чинники, вивчає діяльність держав і народів (передусім у сфері міжнародних відносин), спрямовану на захист власного природно-територіального й національно-культурного простору, забезпечення стратегічними ресурсами, збереження й розвитку транспортних магістралей для співробітництва з навколишнім світом тощо. В історичній практиці і сьогоденні геополітичні напрямні належать до найвагоміших складових зовнішньої політики. З бігом часу геополітика дедалі частіше використовується для ідеологічного й пропагандистського обґрунтування важливих дипломатичних акцій.

Термін “геополітика” з'явився на початку XX ст., коли проголошені у XIX ст. засади дипломатії (легітимізм, збереження статус-кво між великими європейськими державами та рівноваги сил між їх коаліціями) відступали перед глобалізацією міжнародних відносин, зростаючою залежністю країн і народів від світових цивілізаційних процесів і взаємовпливів. Становлення геополітики та поширення її побудов відбивали як тенденцію до перерозподілу територій і впливів на користь нових претендентів на світове панування, так і нездоланне піднесення руху за національне самовизначення і державність народів, зокрема тих, багатовіковим завданням яких залишалося возз'єднання етнічних земель. Український рух органічно сприйняв визвольний напрям нової політологічної течії.

Безпосередньою попередницею геополітики була політична географія. Так у 1897 р. назвав свою основну працю фундатор нової науки німець Ф. Ратцель¹. В Росії відповідником політичної географії вважалася географія військова, заснована генералом українського походження і українофілом М. І. Драгомировим. Багато років працюючи начальником штабу і командуючим Київського військового округу, він враховував у своїх розробках і геополітичне становище українських земель².

Говорячи про становлення геополітики, не можна обійти увагою й постать відомого теоретика й невдалого практика Х. Маккіндера, який наприкінці 1919 р. очолив місію, спрямовану Воєнним кабінетом Великобританії за маршрутом Польща-Україна-денікінська Росія³. У науковий обіг термін “геополітика” ввів у 1916 р. шведський учений пангерманіст Р. Челлен⁴, в українській політології — В. Кучабський⁵.

Звернення до інструментарію геополітики дещо позначене печаткою умовності. Попередні покоління не відали поняття “геополітика”. Сучасне застосування її категорій не є спробою модернізувати настрої, поривання й цілі історично далеких чи близьких — у часовому й ідейному вимірі — поколінь минулого. Його мета — поглибити тлумачення і полегшити їх (цілей) розуміння сучаснику, який мислить і оперує широко вживаними нині поняттями. Йдеться передусім про виважене використання політологічних термінів у науковому аналізі. Такий підхід має аналогії при вивченні минулого. О. П. і П. П. Толочки звертають увагу читача: “Держави під назвою “Київська Русь” ніколи не існувало в уяві її сучасників”⁶. З'явившись значно пізніше VIII—XII століть, це поняття стало загальноприйнятим терміном історичної науки. Сьогодні в подібний спосіб

використовується інструментарій геополітики, розширюючи розуміння важливих процесів і подій минулого.

Концептуальні побудови української історіографії відводили народу місце головного рушія історичного процесу. “Від часів слов’янського розселення, — зазначав М. С. Грушевський, — історія нинішньої української території стає історією українського народу”⁷. Не торкаючись хронологічних меж історії України, які сьогодні залишаються предметом дискусій⁸, зафіксуємо: головні об’єкти історичного дослідження — народ і територія — відіграють подібну роль і в геополітиці. Аналіз минулого з погляду геополітики геть відкидає штучний поділ народів на історичні й неісторичні. Першоджерела геополітичного бачення закладаються історичною творчістю народу на ранніх етапах його розвитку, тривалими багатовіковими міграціями, природним потягом до розселення на зручних торговельних і транспортних шляхах, пошуками плідних земель для ведення господарства, досвідом співробітництва й змагань з сусідами. Геополітичне бачення раніше виникає у народів, які переходять від скотарства до землеробства, стаючи осідлими. Геополітичні інтереси органічно притаманні народу, що проживає на тій чи іншій території, впливають з її особливостей, розташування в регіоні й на континенті, на магістральних шляхах, що зв’язують близькі й далекі світи. Вони не зникають і тоді, коли народ переживає періоди бездержавності. Адже і в такі важкі часи існує народ, залишається територія, де не припиняється, хоч і в ускладнених умовах, його історична творчість і національне життя. Геополітика досліджує суттєві напрямні історії України — складання й об’єднання етнічних земель, розмежування з сусідами, зовнішньополітичні концепції як невід’ємний чинник державотворення й національної свідомості, участь у міжнародних процесах. Чільна пов’язаність геополітичних інтересів із захистом обширу проживання нації, яка врешті здобула власну державність, становить осьовий історичний зріз, що допомагає простежити наступність і динаміку процесів етногенезу, націо- й державотворення, врешті місце народу в людській цивілізації.

Органічність співпраці двох наук, про які йдеться, передбачає обопільність їх взаємовпливів. Історія народу, долі його етнічних територій, невід’ємних чинників життя нації має допомогти розумінню реального становища новопосталої держави на геополітичній карті сьогоденного світу, виявленню у бурхливому вирі нинішніх світових подій перспективних міжнародних пріоритетів, практичної можливості їх втілення в життя, врешті наступності й цілеспрямованості зовнішньополітичного курсу, здатного забезпечити потреби населення всередині країни та за її межами. Першорядне значення геополітичних інтересів держав і народів підтвердило й буремне ХХ ст., незважаючи на те, що протягом більшої його частини в світі взаємодіяли дві протилежні суспільно-економічні системи. У 1933 р., коли визначилася зовнішня загроза Франції з боку Гітлера, досвідчений дипломат Ж. Камбон заявив, що “дипломатія — це передусім питання географії. Тут діють одвічні закони. Якщо Франція бажає боротися з сильною Німеччиною, союз зі Сходом необхідний!”⁹. На іншому важливому аспекті геополітичного фактора — вигодах природного розташування, що забезпечують можливість зібрати сили й виграти час для підготовки оборони (чого, до речі, завжди в своїй історії було позбавлене населення, що проживало на території сучасної України, та його державні утворення), наголошувалося у самий переддень Другої світової війни. 15 березня 1939 р. Ф. Рузвельту було направлено “Замітки з приводу війни й загальноцивілізаційної кризи..., що наближаються”. Закликаючи Президента до рішучих дій, зокрема розробки ядерної зброї, автори “Заміток”

підкреслювали: “...особливо у виключно вигідно і щасливо розташованих **Сполучених Штатів** є ще час для того, щоб провести підготовку для відбиття зростаючої небезпеки агресії з боку нацистської Німеччини”^{9а} (підкреслено нами. — Р. С.). Відомий фахівець з історії міжнародних відносин Р. Ф. Іванов нещодавно справедливо зазначив: “Існують геополітичні аспекти взаємин між державами, що беруть гору над ідеологічними, політичними, класовими факторами”¹⁰.

Історичне з’ясування дії геополітичного фактора, його позитивів і негативів на різних етапах розвитку народу й країни, виявлення сталості й змінності їх дозволяють визначити й захистити самодостатність України у сучасних міжнародних відносинах. Не варто доводити, що вільний від будь-якого політичного забарвлення науковий аналіз, коли історичний розвиток розглядається невіддільно від об’єктивних геополітичних реалій, становить одну з бажаних передумов на шляху надійного й суверенного входження незалежної країни у світове співтовариство. Синтез класичної науки з новими дослідницькими течіями найчастіше продиктований потребами розвитку людства, що нині все більш ускладнюється.

Увага до важливих складових цивілізаційного процесу — землі (держави) та народу, який стало проживає тут, — визначальна риса української історіографії. “Повість временних літ” починається розповіддю про розселення слов’ян, транспортні, торговельні й міграційні шляхи, роль Дніпра в житті місцевого населення та зв’язках із зовнішнім світом¹¹. “Історія русів” підсумовує досвід попередніх поколінь. Привабливе географічне розташування Київської Русі прирікало її “на руїну од частих навал чужинців, а ще частіше наскоків та січей од народів сусідніх”¹². Важливі об’єкти аналізу майбутньої науки постійно розглядались класиками національної історіографії, праці яких готували становлення геополітики в Україні. М. І. Костомаров висвітлював широке коло проблем історії Київської Русі¹³, України й слов’янства взагалі¹⁴. Надаючи великої ваги дослідженню “географічно-національних” факторів історії України, М. П. Драгоманов наголошував: “Очевидно, що коли на вироб національних ознак мусить мати вплив географія й історія, в тих ознаках мусить бути багато перемінного, а окрім того, стільки ж доброго, скільки й хибного”¹⁵. Зазначені питання ґрунтовно досліджували М. С. Грушевський в “Історії України-Руси”, Д. І. Багалій у працях про минуле Слобожанщини, Сіверщини, Півдня¹⁶. Фундатором української геополітичної школи виступив на початку ХХ ст. С. Л. Рудницький¹⁷.

Звернення до геополітики, ролі геополітичного фактора в історії України, зокрема, набувають розмаху в незалежній державі. Ця тема в загальному плані поставлена в огляді О. Дубини¹⁸. Лекція про українську геополітику становить останній розділ праці В. А. Потульницького, присвяченої теорії політології¹⁹. Геополітичні проблеми України піднято в історіософських працях, що побачили світ наприкінці минулого століття²⁰. Чимало з них розглянуто в новаторській книзі Ю. І. Терещенка²¹. Дослідження геополітичного фактора в історії України XVII—XVIII ст. здійснено В. А. Смолієм і В. С. Степанковим²². Геополітичні проблеми України ХХ ст. розглянуто у виданні “Українська державність у ХХ столітті”²³. Його аналітична вагомість, на наш погляд, виграла б, коли б у книзі хоча б коротко з’ясувався генезис геополітичних інтересів України. Певну увагу цій проблемі приділено і в працях автора пропонованої розвідки²⁴.

Кілька десятиліть тому І. Лисяк-Рудницький започаткував дискусію про роль України в “модерній” історії на сторінках “Slavic Review”, в якій взяла участь О. Пріцак і Д. Решетар²⁵. Вона не знайшла відгуку в Україні. Її не помітили на Заході. Там і в 90-ті роки століття, яке щойно минуло,

поширюються контрпродуктивні схеми виключення України як вагомій сили історичного розвитку в регіоні зіткнення двох найбільших людських цивілізацій²⁶. Ані словом не згадав про неї завідуючий кафедрою східно-європейської історії Берлінського Вільного університету К. Цернак, стаття якого претендує на синтетичний огляд історичних (з XVII ст.) передумов сучасних змін політичної карти Європи²⁷.

Коли до уваги все ж береться інтенсивна роль українських земель у міжнародному житті Середньовіччя, справа здебільшого зводиться до з'ясування їх ніби постійного хитання між Сходом і Заходом. Само по собі подібне питання видається правомірним щодо минулого країн, розташованих на межі або поблизу “цивілізаційних розламів”. Його ставлять і наші сусіди, скажімо, поляки, яким аж ніяк не притаманний комплекс меншовартості, відшукуючи власні історичні корені й виступаючи з цим в українських наукових установах. Текст лекції А. Валицького “Польща між Сходом і Заходом” містить згадки про “сарматську ідеологію” польсько-литовської держави М. Стрийковського тощо, та основна її частина присвячена внутрішній історії Польщі — боротьбі за відновлення **власної державності**²⁸. Суто “орієнтаційні проблеми” цікавлять сусідів менше, до них звертаються рідше. Сучасній українській історіографії далеко частіше властивий нав'язливий пошук місця, за в'їдливим, але влучним визначенням редакції журналу “Критика” — “між чимось і чимось”²⁹ (або “кимось і кимось”). Захоплення цією темою переводить кількість в якість, природні й реальні взаємовпливи у кон'юнктурні політичні запобігання перед світом — близьким і далеким, у дивну байдужість до власного внеску в світову культуру й історію. В таких випадках по суті відсутній предметний аналіз дії геополітичного фактора в історії, його впливу на перспективи розвитку українського народу. Не сприймається й постановка питання “Україна між Сходом і Заходом”, коли розглядається місце цивілізаційних впливів або, за термінологією І. Лисяка-Рудницького, “первнів” у формуванні українства³⁰. Забуваються й мотиви, що розгортали українські верхи у бік то Заходу (Польщі), то — Сходу (Росії), і які відзначав В. Липинський, розкриваючи зміст відповідно “Легенди Люблінської” та “Легенди Переяславської”³¹.

Малоперспективно (у науковому й пізнавальному плані) говорити про Україну з доброзичливістю, але як про націю й державу, що завжди прагнула кудись прихилитися³². Без наукового вивчення її власних історичних інтересів: державницьких, геополітичних, цивілізаційних, економічних, соціальних — неможливо зрозуміти, що нинішнє становлення України як суверенної держави — природний підсумок її історичного шляху. Дослідження геополітичного фактора заслуговує окремої уваги. З геополітикою тісно пов'язане і комплексне вивчення історії кордонів України, відсутність чого зазначив Я. Р. Дашкевич³³. Зауважимо, однак, що звернення до геополітики перетворюється іноді на моду — її інструментарієм часом прагнуть приховати брак доказів на підтвердження недостатньо обґрунтованих постулатів. Втім, це неминучі супутники нових підходів. Уже видано праці, в яких фахово досліджено проблеми міжнародних відносин і геополітики. Серед них — “Україна у Центрально-Східній Європі”. “Новою є вже сама назва праці, — наголошує В. А. Смолій. — Україна постає тут не в якості буферного плацдарму між Сходом і Заходом, а повноправним політичним об'єктом — творцем відповідного цивілізаційного мікроклімату в центрально-східному регіоні європейського континенту”³⁴.

Пропонована розвідка, не претендуючи на вичерпне висвітлення проблеми, має на меті оглянути загальний вплив геополітичного фактора в історії України до кінця XVIII ст., коли ситуація на її південних і західних

рубежах суттєво змінилася. Було розв'язане одне з головних завдань української історії — здобуто широкий вихід до Чорного моря, на Півдні створено базу *мирного*, швидкого й прогресивного економічного розвитку, відкрито перспективні морські шляхи в Європу і на Близький Схід. На Заході поділи Польщі призвели до переходу Правобережжя й Волині під владу Росії, а Галичини та Буковини — під владу Австрії.

Основний зміст геополітичного фактора становлять: 1) національні інтереси самої України; 2) загальна зовнішньополітична ситуація й розрахунки сусідніх, а з бігом часу і віддалених, держав щодо її земель. У взаємодії цих вкрай суперечливих у своїй основі системних чинників, що набирала різних, часом гранично гострих форм, вирішувалися життєві потреби захисту українських етнічних територій і збереження населення від заглади, завдання державотворення та його наступність. Геополітичні реалії невіддільні від повсякденного життя населення, розвитку національної свідомості й української ідеї, перемог і поразок у боротьбі за державність.

Складові геополітичного фактора не були застиглими впродовж століть. На них відчутно позначалися соціально-економічні й державно-політичні трансформації, панівні ідеологічні світогляди, міжнародні відносини у навколишніх регіонах, врешті в усьому світі. Ці чинники, у свою чергу, зазнавали впливу матеріальних і духовних факторів. У першому випадку мається на увазі прогрес виробництва, передусім технологій та військової техніки. У другому — йдеться про цивілізаційні аспекти внутрішнього й міжнародного життя, які посідають незаперечно важливе місце в геополітиці. Однак специфіка досліджень у галузі культурології, пов'язаних з геополітичними аспектами, природно вимагає зосередження передусім навколо питання взаємовпливів. При цьому в окремих випадках виникає спокуса надто широкого в часі оперування цивілізаційними категоріями, що не завжди співвідноситься з порівняно скороминущим розвитком внутрішніх подій і процесів, призводить до певного відриву культурологічних конструкцій від реалій внутрішнього життя об'єктів взаємовпливу — населення й країни. Це особливо стосується регіонів, розташованих на межі цивілізацій, зокрема християнської й мусульманської, Заходу й Сходу тощо. Важливо в такому випадку не зменшувати увагу до внутрішніх реалій життя народу й території його проживання. Адже саме вони становлять невід'ємну константу геополітичного фактора. Остання посилюється ще однією об'єктивною реальністю — незмінним геополітичним складником, властивим Україні впродовж усієї її історії, — етнічні землі українського народу перебували й перебувають на перехресті найважливіших комунікаційних і торговельних магістралей, на зіткненні основних цивілізаційних потоків, в одному з головних епіцентрів історичного протистояння й співробітництва Північ — Південь, згодом Схід — Захід.

Природні особливості українських земель, зокрема розташування, значною мірою вплинули на їх історичний розвиток. Використовуючи понятійний апарат А. Тойнбі, можна стверджувати, що “надто добра земля” зумовлювала “протягом досить тривалого часу безперервний тиск ззовні”, а це відводило українським землям роль “форпосту” на відміну від територій того ж цивілізаційного потоку, що можуть бути віднесені до його “тилів”³⁵. З часів великого переселення народів сучасна територія України становила “форпост”, який захищав “тили” Європи. Понад тисячоліття наїзди азіатських кочовиків знекровлювали давнє населення України. В сенсі геополітики вони перешкоджали його природному потягу до гирла рік, що пливли “Руською землею” до “Руського моря”.

Сучасні дослідники розширили геополітичний апарат А. Тойнбі, ввівши до нього, зокрема, поняття “особлива контактна зона”³⁶. Йдеться про

обшири на рубежах континентів, де відбувалися процеси масових контактів і протистояння різних цивілізацій, культур і конфесій, починаючи з переддня минулого тисячоліття. Та обставина, що ці процеси мають продовження сьогодні, засвідчує наступність цивілізаційного фактора в геополітиці багатьох історичних епох. На нашому континенті до таких регіонів можна віднести Піренейський півострів на заході, Україну та Балкани — на сході, де протистояли християнська й мусульманська цивілізації. В першому випадку, завоювавши Іспанію, араби принесли на Піренейському півострові свої цивілізації. У двох інших — завоювання Візантії турками призвело до винищувальних війн. Зіткнення на Сході Європи перетворилося на нескінченні завоювальні походи агресивних носіїв ісламу. Сили християнства були послаблені розколом на православ'я й католицизм та їх взаємним поборюванням. На Україні багатовіковий опір татарсько-турецькому нашествю вкрай обтяжувався попереднім винищенням її населення й міст жакливою монголо-татарською навалою. Багато подій історії середньовічної України можна охарактеризувати терміном, запропонованим одним з послідовників А. Тойнбі, заокеанським вченим С. Хантингтоном, — “протиборство цивілізацій”³⁷.

Становлячи органічний чинник загального історичного процесу в Європі й світі, *Україна входила в активне міжнародне життя в періоди кардинальних геополітичних змін*, стаючи водночас його активним учасником і заманливим об'єктом зазіхань.

Писемна історія Київської Русі розпочинається після краху східних деспотій, що засвідчив неможливість функціонування всеохоплюючої світової держави і збігся в часі з початком формування великих європейських імперій. Грандіозні переселення народів зруйнували Римську імперію. Затухання процесів великого переселення сприяло формуванню Київської держави на величезних просторах Східноєвропейської рівнини. Через порівняно невеликий для I — початку II тисячоліття н. е. історичний проміжок часу новий потік завоювальників зі Сходу захопив і Великий причорноморський степ — природний колонізаційний терен Руської землі. Київська Русь врятувала європейську цивілізацію від смертельної небезпеки дорогою ціною — колись могутня імперія на території сучасної України припинила своє існування. Постання й розвиток держави Богдана Хмельницького відбувалися одразу по закінченню першої загальноєвропейської (Тридцятилітньої) війни 1618—1648 рр. Україні належала першорядна роль у зміні співвідношення сил на пограниччі двох континентів, вона опинилася тоді в центрі євразійської політики. Володіння Україною не лише визначало господаря Східної Європи, а й забезпечувало йому вихід до теплих південних морів, накреслюючи контури розстановки сил і напрями еволюції міжнародних відносин у XVIII—XIX ст. Нарешті становлення сучасної України безпосередньо пов'язане з глобальними геополітичними перетвореннями XX ст.

Геополітичні фактори епохи Київської Русі

Переваги геополітичного розташування Середнього Подніпров'я матеріалізувалися у виникненні торговельних міст. Розташований на перетині головних річкових шляхів Київ став торговельним, політичним і державотворчим центром східних слов'ян, що займали величезну територію Східноєвропейської рівнини³⁸⁻³⁹. Винятково вигідне природно-географічне розміщення Києва й Київської землі всебічно досліджене П. П. Толочком. Він показав, по-перше, ключове становище їх у широко розгалуженій системі річкових магістралей верхньої частини Дніпровського басейну⁴⁰, по-

друге, — зв'язок цього басейну з системами Західної Двіни на Півночі, Оки й Дону на Сході, Дністра й Немана на південному й північному Заході⁴¹ і, по-третє, — винятково важливе розташування Києва ніби у природному фокусі Східноєвропейської рівнини⁴². Саме ці обставини визначили його безперечну перевагу над Ладогою й Новгородом — містами слов'янської Півночі⁴³. Безсумнівні вигоди геополітичного розміщення Києва проаналізував Б. Д. Греков: “Він був ближче до Візантії, інтерес до якої якісно змінювався, збільшуючись у міру господарчих і політичних успіхів Київської Русі. Із звичайної принади для будь-яких, серед них і руських, озброєних шукачів здобичі Царгород для Русі помітно перетворювався на центр торговельних і культурних зв'язків двох держав: однієї — старіючого носія світової культури, другої — молодой, ще мало спокушеної у високих культурних цінностях, але енергійно зростаючої, незмінно протягом віків притягуваної до Царгорода. Шлях до берегів Дніпра був прокладений ще антами. Київ був близьким і до інших країн, розташованих по узбережжях Чорного й Азовського морів (Болгарія, Крим, Хозарське царство). Врешті Київ був зручним центром, звідки можна було тримати у своїх руках і далекий Новгород”⁴⁴.

Згадаємо ще дві суттєві обставини. Перша — через Київ пролягали важливі шляхи на Захід, в Європу, що забезпечували торговельні й політичні зв'язки з державними утвореннями Священної Римської імперії. Друга — Київ був розташований коли не на головній магістралі славнозвісного “шовкового шляху”, то на одному з його найважливіших і найперспективніших відгалужень, що відкривали шлях жвавим, як на той час, контактам між Європою й Азією. Зокрема, рухливі арабські купці й мандрівники, прибуваючи в Київ, цікавилися не лише Заходом, а й Північчю Європи.

Формування Давньої Русі відбувалося за сприятливих міжнародних умов — у середині I тисячоліття н. е. становище на сході, півночі й заході виглядало загалом прийнятним. На сході й південному сході від території сучасної України з VII по X ст. існував Хозарський каганат. Стосунки між ним і Руссю О. П. і П. П. Толочки вважають “маловловимими”⁴⁵, та вони розвивалися на користь слов'янства, заслоняючи Руську землю від кочовиків. На північному сході розташувалися слабкі племінні об'єднання, що за своїм розвитком поступалися населенню середнього Подніпров'я. На заході новостворювана держава, яка включала галицькі й волинські землі, була відмежована від експансіоністських держав Європи здебільшого слов'янськими переддержавами. Найважливішим і найнестабільнішим у геополітичному плані був для Київської землі розклад сил на Півдні — давньому регіоні грецьких, пізніше візантійських поселень, що відіграли в цілому позитивну роль в історичному житті Причорномор'я й розвитку Русі. Водночас, проходячи Півднем — “Великим степом” — величезними просторами, обмеженими “рухомою лінією, що простяглася від Дунаю до Волги, — рубежем, який розділяв тоді Європу й кочову країну Азії”⁴⁶, міграції войовничих кочовиків заподіяли Київській Русі найтяжчих втрат. У боротьбі з ними населення Подніпров'я — попри неспівмірність сил — відіграло “почесну роллю заборолу європейської культури від азійських орд”⁴⁷. Нашестя зупиняли слов'янську колонізацію “Великого степу”, але не змогли відвернути її.

У “героїчний” або “дружинний” період Київської Русі, яскравим представником якого був великий князь Святослав Ігоревич, зовнішня політика дедалі виразніше спрямовується державними геополітичними інтересами. Як і кожне значне історичне явище, діяння Святослава мають своїх прихильників і противників. Погляди перших чітко сформулював незаперечний знавець історії Русі Б. Д. Греков. “На відміну від перших князів —

Олега й Ігоря, — доводив учений, — Святослав більш помітно й глибоко включився у міжнародні відносини... Він є одним з учасників найбільших міжнародних подій, причому часто діє не за власною ініціативою, а за угодою з іншими державами, беручи, таким чином, участь у розв'язанні європейської, а частково й азіатської політики. Святослав стояв на чолі багатьох народів Східної Європи... Угорці визнали Святослава своїм вождем і під його орудою бились у вирішальній битві при Аркадіополі. Святослав ходив на Болгарію не з схильності до бродяжництва, а шукаючи вихід із складної міжнародної обстановки. Нарешті, в усій зовнішній політиці Святослава... не важко побачити певну систему здійснення завдань, поставлених не бажанням того або іншого князя, а зростаючою Київською державою”⁴⁸.

Позицію Б. Д. Грекова, якої раніше в цілому дотримувався М. С. Грушевський⁴⁹, розвинуто в дослідженні В. Т. Пашута⁵⁰, у працях сучасної російської історіографії⁵¹, але геть заперечено у книзі О. П. і П. П. Толочків⁵². Автор ознайомився з нею під час підготовки остаточного варіанту пропонованої статті. Дошкульні інвективи на адресу Святослава не викликали потреби відкинути погляд Б. Д. Грекова. Водночас, кожна нова версія⁵³, як і будь-яка стара, має піддаватись верифікації. Адже достовірність положення визначається не часом його появи, а обґрунтованістю. Обсяг і мета даної розвідки дозволяють зупинитися лише на головній інвективі, викладеній на початку параграфу “Останній вікінг”: “Попри те, що походи і мандри князя не одне покоління істориків намагалося вписати в логіку якоїсь усвідомленої державної “політики” чи “геополітичних інтересів Русі”, в усіх цих хаотичних і цілковито авантюрних кампаніях на диво мало осмисленості. Князь і сам, здається, не міг знайти іншої причини власних вчинків, крім ірраціональної — “хочю на вас ити”. Святослав жив і діяв так, ніби його батьківщиною були не Київ і Русь, а ті самі “вои многи и храбры”, що він їх водив за собою мало не крізь усю Східну Європу. Всі симпатії князя належали дружині. Він не відчував ні традицій, ні зобов'язань, ні сантиментів до Русі. Де йому доводилося прихилити голову на нічліг, там і була його земля... Цей кочовий спосіб життя, опоетизований у літописі, більше личив би степовому номаду, а не володарю європейської держави. Попри своє вже цілком слов'янське ім'я, Святослав, схоже, був більшим вікінгом, ніж його справжні предки-нормани”⁵⁴.

Спершу про “на диво малу осмисленість” походів Святослава. Одрразу ж його увагу привернув схід (Хозарський каганат), далі вона зосередилася на Балканах і Дунаї. Чи не було це в першому випадку продовженням політики батька, який у 944 р. “ходив на Бердаа”? “Останнім ділом Ігоря був похід на Схід — на схід же звертає свою увагу і син його”, — відповідає на запитання М. С. Грушевський⁵⁵. До речі, не розгром Хозарського каганату Святославом став першопричиною появи кочовиків у Причорномор'ї. Вони з'явилися тут у 915 р., уклали договір з Ігорем і пішли на Дунай⁵⁶. Вже тоді послаблений зсередини Хозарський каганат не зміг їм завадити.

Заперечувати природний потяг Русі до “Руського моря” й Дунаю ще важче. Якщо оминати запис літописця про Кия і Києвець⁵⁷⁻⁵⁹, доведеться знову згадати князя Ігоря. Автори “Київської Русі” самі оспорожують власну думку: “Безсумнівно, наміри Святослава полягали в тому, щоб *надовго осісти на Балканах*, “ємля дань на Грецах”, і *в такий спосіб втілити давню мрію київських князів*” (підкреслено нами. — Р. С.). Втім, вони одразу ж відступають від своєї заяви: “Осісти, проте, найімовірніше евфемізм, оскільки менше всього князь думав про мирну торгівлю “кіньми” з Чехією чи “сріблом” з Угорщиною”⁶⁰. Святослав і справді думав про інше: коней з рівнинної Угорщини і срібло з гірських копалень Чехії. Не гадатимемо,

для чого в книзі підправлено свідчення літопису, вже наведене чотирма рядками вище, — чи то через елементарну неуважність, чи то з якоїсь іншої причини. Певно, все ж не задля бажання представити Святослава гендлярем, який перепродає куплене.

До речі, обізнаність князя зі становищем і можливостями сусідніх країн є однією з передумов вироблення його геополітичної позиції. Врешті, чи історично виправдано оцінювати діяльність князів етапу дружинної державності⁶¹ через сучасні критерії “ведення мирної торгівлі”? Водночас зауважимо: залежність мирної торгівлі від військових походів в епоху Святослава, що він розумів і про що говорив, — не “евфемізм”, а реальність. Фахівці вважають, що саме його походи на Волгу, проти хозарів і в Болгарію привели до значного розгортання торгівлі Русі зі Сходом через Волзьку водну магістраль і Передкавказзя. Про значення Дунаю та Балкан у тогочасній міжнародній торгівлі годі й говорити⁶². Окреме значення мало оволодіння Добруджею⁶³.

Критерії оцінки Святослава мають відповідати реаліям X століття. Відомий вчений, аналітик писемних пам'яток Древньої Русі Б. О. Романов⁶⁴ наголошував на відмінності уявлень про князя у автора “Повісті минулих літ”, з одного боку, та в “Молінні” Даніїла Заточника, — з другого. А ці пам'ятки розділяє лише одне століття — перша датована XII, друга — XIII ст. ст. Зображення світського владики в “Молінні” помітно відрізняється “від класичного обличчя перших, ще язичницьких володарів імперії Рюриковичів у церковних записах “Повісті минулих літ”... Це... не Святослав, герой дружинного епосу, гроза степів і “варвар”, який у своїх широких політичних планах відірвався від рідного ґрунту..., зразок захоплюючої особистої хоробрості й чемпіон мистецтва походів, що розплатився власним черепом (“лбом”...) за той трепет, в якому вмів тримати саму Візантійську імперію. В церковній інтерпретації неслухняний син (Ольги) та безтурботний батько, Святослав перейшов у історичну традицію як прототип запорожця XVI—XVII вв., невіддільним від коня і меча, вірним сином дружинного товариства...

У Заточника князь — фігура іншого масштабу, інших побутових асоціацій, тому що й іншого історичного ступеня. “Но егда веселишися многими брашны, а мене помяни сух хлебъ ядуща; или пиеши сладкое питье, а мене помяни, теплу воду пиюща от места незаветрена; егда лежиши на мягких постелях под собольими одеялы, а мене помяни, под единым платом лежаща и зимою умирающа, и каплями дождевыми, аки стрелами, сердце пронизающе”. Мислиться він у масштабах одного міста, аж ніяк не всієї “Руської землі”...⁶⁵. Годі й говорити про неправомірність оцінки Святослава за критеріями сучасності.

Причина, якою князь пояснював свої вчинки, навряд чи видавалася “ірраціональною” тисячу років тому, коли не існувало звичаю обґрунтовувати свої дії “захистом прав людини”, апеляціями до представницьких установ, втихомирюванням громадської думки. Але істина передусім конкретна. Тож звернемося до заяви Святослава, яка так обурює авторів “Київської Русі” (можливо, тільки одного з них — у книзі не повідомлено, кому які розділи належать). Ставлячись з неабияким критицизмом до свідчень літописця, автори не помічають, що першу згадку про Святослава вів у взаєминах з ворогами — “хочю на вы ити” — вміщено на початку розповіді хроніста, яка змальовує образ князя-лицаря. Та великий князь Київський, на нашу думку, не забував, що він передусім воїн, дипломат і державний муж. Неодмінно постає законне питання — як практично передавалося послання “хочю на вы ити” на Волгу чи до хозар? Адже, як зазначає Б. О. Рибakov, наприкінці XII ст. “від Рязані до Києва було

майже два місяці путі”⁶⁶. До Волги шлях був ще довшим. Сенсу попереджати про похід заздалегідь не було навіть у випадку, коли б послання значно швидше відвозив поодинокий посол з невеликим почтом, хоча б через те, що противник міг добре підготуватися. Дуже важко уявити собі, щоб князя-воїна цікавили подібні чесноти. Зате про них не міг не дбати літописець, який переслідував іншу мету — довести шляхетність князя. Та чи не доводиться вона в іншому місці літопису, де розповідається про заяву Святослава під час його останнього походу. На жаль, обставини й мета її проголошення не привернули увагу сучасного критика. Оволодівши Переяславцем 971 р., князь повідомив греків про те, що воліє довести війну до перемоги: “Хочю на вы ити и взяти *град ваш* яко и сей” (Д. С. Ліхачов перекладає підкреслені нами слова: “*столицу вашу*”⁶⁷, а Л. Махновець супроводжує свою версію “город ваш” коментарем — “Тобто столицю Візантійської імперії Константинополь”⁶⁸). Це підтверджує літописець, вказуючи: Святослав “за малом бо не дошелъ до Цареграда”⁶⁹. Саме у відкритості князя бачив літописець — людина свого часу — шляхетність Святослава.

Заява Святослава мала цілком конкретне призначення. Руський князь відхиляв прагнення греків відкупитись від нього і відверто говорив про мету свого походу — оволодіти столицею Візантії, розпочати переговори лише після вирішального успіху у війні. Адже і син Святослава Володимир перед походом на Корсунь “переконувався, що мир з Візантією справді був найчастіше поганим”⁷⁰. Врешті, щоб закінчити розгляд девізу київського князя, звернемо увагу ще на один аспект, пов’язаний із сприйняттям візантійців русами і навпаки. У розвідці на цю тему Г. Г. Літаврін наводить розповідь Льва Діакона, за якою Святослав заявив Цимісхію, що руси “не якісь ремісники, які заробляють на життя працею своїх рук, а благородні люди, які зі зброєю в руках перемагають ворогів”⁷¹. Учений пояснює, що цим самим візантійців не визнавали відважними воїнами, і підтверджує свій висновок датованим 970 р. свідченням літописця — “Суть бо Греци лстиви и до сего дня”⁷². Ширий виклик Святослава протиставлявся візантійському крутіству. У поверненнях Святослава на захист Києва (“вборзе вседе на коне с дружиною своея”) ⁷³ від печенігів свою роль відігравали і зобов’язання щодо великокняжого столу. А відоме звернення Святослава до дружини “да не посралим земле Руские” досі вважалося незаперечним виявом “сантименту” щодо неї.

Розкритиковану розповідь про багатства Переяславця звернуто не тільки до дружини, яка “в усьому слухається князя, але й він рахується з її думкою, цінить її”⁷⁴. Звернення князя призначалося для княгині Ольги та бояр, а також киян, стурбованих нападами кочовиків. Пояснювалися наміри утвердження Русі на Дунаї. Переносячи центр своєї діяльності на Балкани, Святослав виходив з уроків попередніх походів на Константинополь, з власного досвіду князя-воїна. Він розумів, що боротьбу з Візантією “легше... вести з території Болгарії, ніж з Подністров’я чи Подніпров’я, перетинаючи Чорне море на човнах-однодеревках”⁷⁵. Дипломатичне мистецтво Святослава дозволяло йому бачити перспективи залучення до співдії проти Візантії угрів, болгар, інших союзників. “Справа була надзвичайно приваблива, — вважав М. С. Грушевський. — Грандіозні перспективи відкрилися перед Святославом. Болгарська кампанія, хоч невдатна, варта уваги супроти тих великих змін в життю Руської держави, які могла б принести, якби пішла щасливо; Руська держава готова була загорнути під себе полудневе слов’янство й стати сильним суперником Візантії”⁷⁶.

Врешті, оглядаючи далекосяжні плани Святослава, не слід забувати, що саме в цей період у Європі, її центральній і східній частинах відбулися

геополітичні зміни, які піднесли вагу імперії Рюриковичів у тогочасних міжнародних відносинах. Після падіння Великоморавської держави німецький король Оттон I (“Великий”), ставши імператором створеної 962 р. “Священної Римської імперії”, приступив до активних дій на півдні й, зокрема, на південному Сході, де знаходився його основний суперник — Візантійська імперія. Звідси безпосередня зацікавленість Святослава Болгарією. Не можна довести “утворення 968 р. союзу між Німеччиною і Руссю”⁷⁷, так само як і факт прибуття до Оттона I посольства русів. Припущення щодо цього виникло в результаті констатації їх спільного бажання витіснити Візантію з Балкан. Але незаперечним є факт, що вже Ольга відправляла посольство до Оттона, “керуючись політичними міркуваннями. Руська княгиня цілком правильно побачила в Німеччині могутню політичну протизагу Візантії... Таке бачення ситуації, — робить висновок М. Свердлов, — доводить велику політичну прозорливість Ольги...”⁷⁸. За що ж тоді картати Святослава, який продовжував зовнішньополітичні починання батька й матері? В даному випадку його дії виглядають доречними й тому, що пошуки союзу з Німеччиною одночасно здійснювала також Болгарія, в якій Святослав вбачав союзника⁷⁹.

Заперечуючи нігілістичні оцінки зовнішньополітичної діяльності Святослава, зовсім не слід перебільшувати його далекоглядність, оминати негативи, заплісувати очі на властиву главі дружинної держави жагу до здобичі, врешті модернізувати геополітичні побудови князя-язичника X століття. Вони характерні для часу і державно-суспільної організації, які уособлював Святослав. Успіхи і невдачі князя пояснюються передусім реаліями тодішньої Східної Європи. І все ж його діяльність відповідала геополітичним інтересам Русі, закріплюючи й розширюючи їх. Аж ніяк не ідеалізуючи Святослава, не можна бачити в ньому бездумного шукача пригод, “останнього вікінга”. Він розгледів погіршення міжнародної ситуації Русі через безпосередню й опосередковану діяльність слабкої Візантії у Причорномор’ї й на Балканах та спрямованість на півострів “Священної Римської імперії”.

Перемога Святослава над хозарами, стверджував В. Т. Пашуто, “благоприятно позначилася на всьому розвитку Русі й сильно зміцнила її позиції у Причорномор’ї”⁸⁰. Навіть беручи до уваги своєрідний характер розмежування між тодішніми державними утвореннями та їх колонізаційну політику, такий висновок виглядає надто оптимістичним. І все ж його загальною поділяв Б. О. Рибаків, називаючи Приазов’я поряд з Волгою і Доном територіями, де перемоги Святослава було закріплено⁸¹. М. С. Грушевський оцінив ситуацію більш точно, вважаючи “успіхи Русі в азовських і кавказьких краях” малозначними, “бо сі руські волості з часом все більше ставали островами, відірваними від решти Русі” навалами кочовиків зі Сходу⁸². Але і в цьому випадку враховано, здається, не все. Перемоги Святослава над хозарами забезпечили помітне зростання впливу Русі в Херсонесі, обумовивши зобов’язання Візантії не перешкоджати діям князя в Болгарії. Константинополь знехтував обіцяне — він активно протидіяв Святославу і в Болгарії, і в Причорномор’ї. Та чи можна ставити це на карб Святославу? Де причина того, що притаманні часу геополітичні прагнення Русі залишилися нездійсненими, — в особистості Святослава чи в об’єктивних можливостях Київської держави, з одного боку, та Візантії, — з другого? Ніде правди діти, дипломатія і розвідка Русі, перебуваючи в стадії становлення, не могли змагатися з візантійськими. Співробітництво з сусідами в басейні Дунаю розвивалося повільно, а лише власним мечем протистояти геополітичним негараздам, що насувалися на Київську Русь, Святослав був не в силі. Однак з його ім’ям пов’язане очевидне зростання

місця Руської землі в міжнародній політиці, врешті досить чітко визначення її основних геополітичних пріоритетів на майбутнє. Не можна не погодитися з образною просторовою (що має суттєве значення в геополітичному розумінні) оцінкою походів князя — воїна та дипломата, яка належить Б. О. Рибаківу. “Походи Святослава 965—968 років, — писав учений, — являють собою ніби єдиний шабельний удар, що прочертив на карті Європи широке напівколо від Середнього Поволжя, Північним Кавказом і Причорномор’ям до балканських земель Візантії”⁸³. Втім, становлення геополітики Русі пов’язане не лише з походами Святослава, а й з його дипломатією, зокрема спробами створення союзу Київської Русі з уграми, болгарами, іншими народами та їх державними об’єднаннями для боротьби за стратегічно важливі Балкани. Отже, зовнішня політика Русі, йдучи в ногу з часом, виявляла виразну тенденцію до розширення також за рахунок західного вектора.

Вагомість досягнутого Святославом доводиться й тим, що навіть невдача останнього його походу — балканського, не відвернула Київ від пріоритетів зовнішньої політики, обраних найвидатнішим князем героїчного або дружинного періоду руської державності. З цим мусив рахуватися й Константинополь. Навіть у часи Василя II Болгаробійці Візантія “не могла обійтись без союзу з Руссю, яка стає до ряду великих християнських держав середньовічного світу”⁸⁴.

Первинність і самодостатність внеску Святослава в геополітику Київської Русі визначаються й історичною обстановкою, що супроводжувала його перебування на великокняжому престолі. Святослав відчував себе (наскільки вірно — то вже інша річ) владним господарем величезної Східноєвропейської рівнини і, увібравши досвід її освоєвачів, ніби на чистому листі накреслив природні потяги держави, яка тут існувала. Своїми державницькими діями на полях борні та дипломатії він вперше визначив комплексні геополітичні інтереси Київської Русі, значною мірою — дальших державних утворень, що наслідували її. Сказане не означає, що Святослав достеменно розумів усі перспективи розвитку міжнародної обстановки, яка складалася навколо Київської держави. Передбачити події, що чорною хмарою насунуть на Русь через півтора століття, він не міг. Та хто був здатен на це наприкінці X ст.? Таке запитання належить до розряду риторичних. Загальне ж геополітичне становище своєї держави Святослав розумів в основному вірно.

Пропонована розвідка присвячена передусім геополітичному фактору в історії України, а не висвітленню її зовнішньополітичних проблем, і саме тому міжнародній діяльності Святослава приділено більше уваги порівняно з його найближчими наступниками, за яких наприкінці X і протягом більшої частини XI ст. Русь завойовувала дальші позиції в Європі. Святославу належить історичне місце першовідкривача її комплексних геополітичних інтересів.

Київська Русь упевненою ходою увійшла в тодішній геополітичний розклад, досягнувши при Святославі, його синові Володимирі й онукові Ярославі великих успіхів на міжнародній арені. За правління останніх зовнішня політика Русі набуває загальноєвропейської ваги. В часи Володимира Київська Русь стає християнською країною, складовою християнської цивілізації. Ярослав, спираючись, зокрема, на розпочату Володимиром і важливу в добу середньовіччя систему династичних шлюбів, налагоджує відносини з найбільшими монархіями Європи. Не так давно О. Й. Прицак нагадав: “Ярослав цілком слушно вважався тестем Європи”⁸⁵. Та зовнішньополітичні досягнення нащадків Святослава не завжди кореспондували з внутрішнім становищем Київської Русі, де спочатку спроквола, а потім

все більш явно зростали процеси децентралізації. Вже за Володимира набирали сили набіги кочовиків з Півдня. Він вважав головним зовнішньополітичним завданням боротьбу з печенігами, водночас активно розвиваючи взаємини з Візантією і Заходом⁸⁶. Ярославу доводилося тяжче. Якщо Володимир досить упевнено відстоював увесь комплекс геополітичних пріоритетів, встановлених Святославом, то Ярослав змушений був вдаватися до більш частого дипломатичного маневрування. Печеніги загрожували самому Києву, наростали складнощі у стосунках з Візантією й Польщею, визрівали передумови послаблення зв'язків між великокняжим Київським столом й удільними руськими князівствами. І все ж сину й онуку Святослава належить важлива роль у продовженні геостратегії Руської землі, створеної походами й дипломатією їх найближчого попередника. Як вважають сучасні автори, геополітичні задуми Святослава наслідували також більш далекі його нащадки: “Усвідомлюючи значення Нижнього Подунав'я, великий київський князь Володимир Мономах спробував продовжити політику свого прапрадіда Святослава Ігоревича у вказаному напрямку”⁸⁷.

З середини X ст., коли Київська держава виглядала внутрішньо міцною й керованою, утверджувалися постійні напрямки (до названих вище слід окремо додати Крим) геополітичних інтересів Русі, згодом України. Саме на південному сході й південному заході визначилися життєві економічні, політичні, цивілізаційні інтереси східного слов'янства. Діалектика історичного розвитку, однак, полягала і в тому, що протягом кількох наступних століть звідси вийшла найбільша загроза для української нації — небезпека її винародовлення.

Наприкінці X ст. тяжіння Київської держави на Південь мало й виразне світоглядно-культурницьке спрямування. Взаємини з Візантією — спадкоємницею грецької та близькосхідної цивілізацій — сприяли християнізації Русі. До речі, їй було значно легше здійснити з Києва, ніж з будь-якого іншого центру Русі. Не тільки примусовими заходами, а й авторитетом Києва пояснюється порівняно швидке поширення християнства серед східних слов'ян (13 липня 2000 р. у Новгороді археологічна експедиція В. Л. Яніна знайшла дерев'яні дощечки з текстами Псалтиря, вік яких датується 1010 рр.)⁸⁸. Християнізація була виправданим прагматичним вибором. За І. Лисяком-Рудницьким, у той час Візантія могла більше принести молодій Русі, ніж латинське християнство давало новонаверненим народам Центральної, Східної та Північної Європи⁸⁹. Православний цивілізаційний чинник стає одним із сталих геополітичних орієнтирів історичного розвитку країни. І в даному випадку не все оберталось позитивом. Київська Русь втягувалася у міжконфесійну боротьбу, до якої завжди примішуються й геополітичні викладки сторін-суперників. “Використовуючи церковні зв'язки з Руссю, візантійський уряд намагався впливати на її зовнішньополітичний курс і сіяти (особливо після розколу 1054 р.) відчуження між нею та ворожими імперії католицькими державами Європи”, — зазначав В. Т. Пашуто⁹⁰.

У X—XII ст. на користь Київської Русі діяли два важливих геополітичних фактори. За територією, що остаточно сформувалася в роки правління Володимира Святославича⁹¹, вона була найбільшою європейською державою. До того ж, об'єднувала єдиновірне слов'янське населення (з певною домішкою на півночі й північному сході угро-фінських племен, на півдні — тюркських прибульців, що кочували в степу, то воюючи, то мирно контактуючи з давніми українцями). Це сприяло активізації зовнішньої політики, становленню Русі як першорядного чинника міжнародного життя. Митрополит Іларіон мав підстави стверджувати, що про Київську

державу “знають і чувають всі чотири кінці землі”. У тій же, звернутій до Ярослава промові 26 березня 1049 р.⁹² християнський владика говорив про його батька — “нашого учителя й наставника, великого кагана нашої землі Володимира, внука старого Ігоря і *славного Святослава*, що в свій час, володіючи мужністю і хоробрістю, прославилися в багатьох країнах, а перемогами й силою пригадуються ще й нині і славляться”⁹³. Як бачимо, митрополит прямо пов’язував вихід Київської Русі в активне міжнародне життя і з діяльністю князя-язичника.

Справді, самодостатність Святослава як політика і воїна, тверда рука у діях на причорноморських просторах — не лише на Дунаї, а й у Приазов’ї, Криму й Таврії, — прагнення підкріпити балканські походи співробітництвом з європейськими сусідами, врешті цілеспрямований марш київських дружин на Константинополь — усе це змусило Візантію змінити політику щодо Русі. Перегляду потребували й геополітичні орієнтири. Широкомасштабна боротьба з Святославом з’ясувала, що на півночі Імперія межує не з неосяжними просторами, на яких хазяйнують ворогуючі між собою “варвари”, а з могутнім і боездатним державним утворенням. Ставало зрозумілим, що забезпечувати інтереси на цьому життєво важливому напрямку звичною методою стравлювання їх на більш-менш тривалий час неперспективно, що відносинам з Руссю слід надати сталого характеру. В Константинополі вдалися до надзвичайно поширеного у зовнішньополітичній практиці Середньовіччя методу — навернення сусіда-суперника до власної релігії. В даному випадку християнство означало безсумнівний цивілізаційний поступ для Русі. Однак сказане аж ніяк не применшує стратегічної зацікавленості самої Візантії у християнізації північного сусіда. Парадоксально, але в усвідомленні цього неабияку роль відіграли політика й походи князя-язичника Святослава. Можливо, тому в XI ст. церковні ієрархи ставилися до нього набагато краще, ніж окремі історики церкви й культури XX ст.⁹⁴

Залучаючи Київську Русь до орбіти візантійської християнської цивілізації, Константинополь аж ніяк не прагнув її посилення. Ця незаперечна істина не потребує особливих доказів. Висвітлюючи її, Б. О. Романов підняв складні проблеми взаємодії християнської релігії та влади в Київській Русі XI—XII вв. На нашу думку, вони й сьогодні заслуговують на увагу істориків. Вченого глибоко цікавили також багатосторонні аспекти впливу християнства не лише на короточасні зовнішні взаємини Візантії—Русі, а й на безпосередні зміни у підході до постановки масштабних геополітичних завдань. Говорячи про еволюцію “старого дружинного ладу”, вчений вважає, що його видатні герої — “повчальні приклади для літописців часів Ярослава, Ярославичів та їх нащадків. Перед цими руськими літописцями — ідеологами панівного класу, стояли факти й завдання, що підносили їх політичну думку вище елементарних інстинктів, вимагали нових понять та більш складних засобів для вирішення цих завдань. З них захист, будівництво й розширення “Руської землі” — були основними, а княжа влада і всі інші наявні елементи політичної організації суспільства мали бути пристосовані до їх вирішення”.

Яку ж роль відігравало в цьому християнство? Воно зміцнило княжу владу, проповідуючи її “божественне походження”. На становище суспільства впливала й “християнська сімейна мораль”, яка стала засобом “підтримання суспільного миру”. Але її вплив на державний устрій Київської Русі, на думку Б. О. Романова, не був однозначним. З його міркувань випливає, що, проєційована на “княжу сім’ю” всієї Руської землі, вона не сприяла зміцненню єдності держави. Йдеться, очевидно, про турботу щодо нащадків, залишення їм княжого титулу й майна. Сьогодні останнє за-

безпечується рахунками в іноземних банках; тоді ж йшлося про те, що згодом, але в ту ж феодальну епоху дістало назву “кормленіє”. Уділи, що надавалися княжим чадам, дрібнили кожну землю й плодили охочих до княжої спадщини. В такий спосіб “...та сама мораль, — зазначає Б. О. Романов, — послугувала й виправданню феодального роздроблення Русі. Останнє й взято було під покровительство церкви, яка, в свою чергу, надихаючись уже візантійськими вченнями, не могла ставити собі за мету перетворення Русі на надто могутню державу, здатну при нагоді (як у 1043 р.) знову піти проти самої імперії”.

Внутрішня децентралізація призводила до зниження рівня загальнодержавних геополітичних прагнень. “Таке переплетення взаємин, — слушно вважає учений, — висувало перед християнськими ідеологами на Русі компромісну програму і компромісний ідеал політичної влади — династичного союзу князів для боротьби із зовнішньою небезпекою, побудованого на засадах сімейної моралі і права, який спирається на громадську думку і на дружинну організацію”⁹⁵. Проте династичний союз не міг належним чином відстоювати геополітичні інтереси держави Київська Русь. Процес виникнення й зростання їх багатовекторності прискорюється.

Київській Русі не довелося утвердитися як міцно побудований державний організм. Приблизно десятиліття тому вітчизняні історики одержали широку можливість ознайомитись з характеристикою її державно-політичного устрою, що належить К. Марксу і доти або замовчувалася (праця, де вона міститься, не зважаючи на анонсування, не увійшла до останнього Зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса), або цитувалися два слова “імперія Рюриковичів”. К. Маркс писав: “Нескладна, громіздка й скоросніла імперія, сколочена Рюриковичами, подібно до інших імперій аналогічного походження розпадалася на уділи, ділилася й дробилася між потоками завойовників, шматувалася феодальними війнами, роздиралася на частини чужоземними народами, що вторгалися в її межі”⁹⁶ (підкреслено нами. — Р. С.). На нашу думку, наведене положення об’єктивно розкриває особливості зародження й розвитку деяких відмінностей геополітичних інтересів Києва, з одного боку, та окремих князівств, що знаходилися на периферії Древньої Русі, — з другого.

Занепад Київської Русі був обумовлений не лише причинами внутрішнього порядку, а й її знаходженням у “надконтактній” геополітичній зоні зіткнення з кочовими ордами, що наступали на Європу. Остання, в свою чергу, посилювала тиск на землі русичів. З кінця X ст. ситуація на Заході стала загрозливою. Володимир довелось відстоювати червенські міста. Походи Ярослава Мудрого зрештою привели до нормалізації русько-польських відносин. Союз з Ярославом допоміг королю Казимиру придушити повстання в Мазовії, возз’єднати землі Помор’я та досягти успіхів у боротьбі за Шльонськ⁹⁷. За часів Ярослава Київ налагодив жваві зв’язки практично з усіма головними державами Європи. Та зростаюче протистояння західної й східної гілок християнства на початку XIII ст. не лише позбавило Русь підтримки з Півдня, а й перетворило її на об’єкт агресії з Заходу.

Головна роль у боротьбі з наступом тепер уже Угорщини й Польщі припала Галицькому й Волинському князівствам⁹⁸. Геополітичні позитиви Київської Русі — величезний простір, різноплановість рельєфу й природних умов — дозволяли тривалий час відбивати нашість з півдня й заходу. Найбезпечніші з природно-географічного погляду (“дальше від Азії, від степу, ближше лісу, між лісом і горами”) Галичина й Волинь “вираховували, переховували українське жите до ліпших часів”. Втім, це не заперечувало незмінної константи дальшого розвитку — вогнищем націо-

нального життя залишалося Середнє Подніпров'я. “В сім натуральнім центрі нашої території, — зазначав М. С. Грушевський, — розвивалось воно широко, вибухало ясным вогнем”⁹⁹.

Західні межі ареалу східного слов'янства наприкінці X ст. ґрунтовно досліджені Я. Ісаєвичем¹⁰⁰. Значна частина західного кордону Галицько-Волинського князівства збігалася з межею розселення східнослов'янського населення¹⁰¹. Оглядаючи міжнародні позиції Давньої Русі, слід окремо згадати особливе становище Закарпаття. Цю територію сучасної України поневолили раніше інших — у X—XI ст. Вона возз'єдналася з Руссю останньою, що не було випадковістю, зважаючи й на дію геополітичного фактора в історії Центральної Східної Європи. Прадавня слов'янська земля, розташована в географічному центрі Європи — на південних схилах Карпат і на південь від цього гірського масиву, протягом віків зберігала не лише етнічну ідентичність, а й значний геополітичний потенціал. Широкий вихід у Придунайську рівнину робив Закарпаття стратегічно важливим і для тих, хто прагнув дістатись до найбільшої водної магістралі Європи, і для тих, хто докладав усіх зусиль, щоб не допустити цього.

Значення Заходу в геополітичній розкладці Київської Русі дедалі більше визначалося тим, що політичним центром тодішнього світу ставала Європа. Генезис взаємин України із західними сусідами сягає в часи Святослава. Владу Києва визнавали білі хорвати й дуліби, чії землі (Перемишльщина й Червенщина) знаходились на стародавньому торговельному шляху з Подніпров'я на Краків і Прагу¹⁰². Надаючи великого значення зміцненню західних рубежів Русі, Володимир виряджав своїх синів правителями тамтешніх земель, побудував місто свого імені — столицю Волині.

Перебування Галицько-Волинського князівства в складі Київської Русі заклало важливі орієнтири дальшого розвитку західних земель. “Для Волині й Підкарпаття, — підкреслював І. П. Крип'якевич, — належність до Київської Русі мала велике значення. Західні землі встановили тісні зв'язки з культурним і політичним життям усієї Русі і могли брати активну участь у вирішенні загальнодержавних питань. Це підносило рівень суспільного розвитку краю і не дозволило йому замкнутись у колі своїх місцевих інтересів. Зв'язок з Києвом убезпечував західні землі від агресії польських князів. Найвидатніші київські князі Володимир і Ярослав з особливою увагою організовували захист західного пограниччя. Тісні політичні зв'язки з Києвом сприяли зміцненню культурного єднання різних частин Русі.

В ті часи вперше на західних окраїнах було прийнято назви “Русь”, “руський”. В західних джерелах Галичину починають звати “Руссю”¹⁰³.

Галицько-Волинське князівство ще за князів-ізгоїв Ростиславичів відіграло зростаючу роль у зовнішній політиці на життєво важливих напрямках геополітичних векторів Київської держави. Спочатку про традиційний. Важливим районом галицької колонізації в кінці XI ст. стає Дунайське Причорномор'є. 1091 р. на відчайдушне прохання візантійського імператора Алексія Комніна п'ятитисячне військо князя теребовльського Василька врятувало Константинополь від загарбання печенігами й турками. Пізніше він зазначав: “Мыщю землю Руськую, и по семь хотел есмь переяти Болгары Дунайския и посадити я у себе, по семь хотях проситися у Святополка и у Володимера (Мономаха. — Р. С.) на Половце”¹⁰⁴. Ініціативна діяльність Василька свідчила, звичайно, про рішимість князя-ізгоя діяти на зовнішніх рубежах “Руської землі” без постійної опіки Києва. Та водночас, на нашу думку, дещо перебільшеним є твердження, ніби вже за часів Ростислава та його дітей Волинь стає одним з центрів сепаратизму на Русі¹⁰⁵. Адже і після осліплення Василько близько до серця бере ін-

тереси боротьби з її ворогами, відгукуючись на всі заклики виступити проти половецької загрози. Галицько-волинські князі стануть на шлях сепаратизму пізніше, коли підтримуватимуть чи не кожний похід на Київ, здійснюваний претендентами на великокняжий престол, виступаючи бажаними союзниками володарів Володимиро-Суздальської Русі. Та й у період зростання княжих міжусобиць прагнення підкарпатського володаря утвердитися на Дунаї й у Причорномор'ї — на головному тоді геополітичному напрямку Русі — не викликало захоплення в Києві. Святополк, який тут правив, і волинський князь Давид — союзники Польщі, з якою успішно воював Василько, у 1097 р. захопили й осліпили його. Наступники Василька та його старшого брата Володаря володіли Подунайськими землями, включаючи Молдавію та Буковину, княжили в Берладі й Малому Галичі, робили спроби об'єднати Галицьке й Волинське князівства, протистояли Польщі й Угорщині. За Ярослава Осмомисла позиції галичан на Дунаї зміцнилися, що вкрай занепокоїло Візантію. Вправний дипломат, галицький князь зміг миром врегулювати непрості взаємини з сусідами¹⁰⁶. Інтенсивні зв'язки Галицької Русі з Дунайським Причорномор'ям, його активна колонізація засвідчують наявність загальних геополітичних інтересів усього масиву українських територій, природність їх тяжіння на Південь, важливість, яку набирав при цьому не лише основний, дніпровський, шлях, а й зручність виходу Дністром до нижнього Подунав'я й Чорного моря, а через притоки Дунаю — на головну водотранспортну магістраль Європи.

Південний напрямок геополітичних інтересів Русі, першочерговою метою яких були величезні приазово-чорноморські степи, з бігом часу стає не лише найважливішим, а й найбільш загрозливим. “Степ, — пояснював особливості ранньої української історії Д. І. Багалій, — не був перпоною для розселення осідлого люду, але разом з сим він не захищав його від татарина”¹⁰⁷. З часом це дедалі більше позначалося на становищі Русі, серйозно загрожуючи великокняжому престолу в Києві. “Південні рубежі Київської землі, які одночасно були й південним кордоном Русі, відчували постійний тиск кочових народів степу”, — зазначає П. П. Толочко¹⁰⁸. Він значно посилювався, коли печенігів змінили у Причорномор'ї половці, які до того ж, вступаючи в родинні зв'язки з руськими володарями, брали активну участь у міжкняжих усобицях.

Зростання окремих князівств (за Ярослава Осмомисла на території Давньої Русі їх налічувалося вже 15, з яких Київське було не сильнішим, а лише найбільш престижним) активізовувало тенденції до регіоналізації геополітики. Одна з умов її завершеності — повний суверенітет держави в міжнародних відносинах. Київська Русь поступово втрачала його. Говоримо про незавершеність її геополітичних інтересів не в сенсі їх невизначеності, а в здатності скоординувати всі наявні сили на досягнення цих інтересів, у ступені відмобілізованості суспільства відстоювати їх. Таке протягом тривалого періоду, за великим рахунком, не могла здійснити жодна з ранньофеодальних держав. Існування азійських деспотій та державних об'єднань кочовиків з позицій III тисячоліття видається скороминущим. Забезпечувати геополітичні інтереси Давньої Русі, успішно захищати її від збройних нападів ззовні в умовах посилення внутрішньої децентралізації стало складніше Ярославу Мудрому. Певне зміцнення її позицій відбулося в князіння Володимира Мономаха, який, повернувши Києву впливи на північному сході¹⁰⁹, на деякий час об'єднав більшість удільних князів на відсіч половецькій загрозі. Слабнучий, але свідомий своєї історичної ролі й значення Київ продовжує виступати інтегратором захисту геополітичних інтересів Русі. Об'єднані навколо нього князівства, що тоді існували

переважно на території сучасної України, часом успішно захищали східне слов'янство від нападів кочовиків. Та внутрішня ситуація невблаганно поверталася на старе. В середині XII ст. за 30 років — з 1146 по 1176 — на Київському великокняжому престолі змінилося 28 князів¹¹⁰. Внутрішні негаразди виводять геополітичні слабощі Київської Русі назовні.

В умовах зростаючих загроз на території сучасної України було здійснено спробу створити новий об'єднавчий державний центр, що згуртував би східнослов'янські землі. Ним стало Галицько-Волинське князівство. Займаючи особливе місце у комплексі геополітичних інтересів Київської Русі, що визначалося передусім його становищем найбільш висунутої на захід української території, воно зберегло і свою міць і державних мужів, які прагнули використати її в інтересах усього східного слов'янства. Історичні реалії перетворили Галицько-Волинську Русь, з одного боку, на форпост, який оберігав давньоруську державу із заходу, а з другого, — на передпілля її економічних, культурних та цивілізаційних контактів з державами Європи. Тут зав'язався один з найскладніших вузлів міжрегіональної, згодом континентальної геополітики. Відповідно зростає роль Галицько-Волинської Русі у забезпеченні геополітичних інтересів Київської держави так само, як її місце в агресивних акціях інших держав.

З прогресуючим падінням сили й престижу великокняжого престолу в Києві галицькі володарі розгортають активну дипломатичну діяльність, зав'язуючи відносини з сусідами та у Західній Європі. Зосереджуючи спершу увагу на регіональних проблемах, вони з часом вступають у велику політику. Далекоглядніші з галицьких державних мужів глибоко переймалися і внутрішніми, і зовнішніми інтересами всієї Русі. До них належать батько й нащадки Данила Галицького і в першу чергу він особисто. Його діяльність у контексті епохи привертала й привертає значну увагу дослідників, які всебічно висвітлюють також дипломатичні акції та геополітичні уподобання цієї непересічної постаті. Мабуть, така обставина, зважаючи й на обсяг даної розвідки, дозволяє відіслати читача до розробок, спеціально присвячених Данилі Галицькому, його соратникам, Галицько-Волинській Русі¹¹¹.

Провідна роль Середнього Подніпров'я у житті східного слов'янства, похід Святослава на Оку й Волгу, те, що християнство на Русі почалося з Києва, — все це визначило його впливи (цивілізаційні також) на північному сході. Вони тривали й після занепаду Київської Русі наприкінці XII ст. Прогресуюча феодальна роздробленість, однак, не лише розводить зовнішньополітичні інтереси окремих князівств, а й викликає гострі спалахи боротьби між ними. Піднесення Володимиро-Суздальської землі збіглося з послабленням Київської. Звичне для феодальної доби суперництво між недавніми сюзереном і васалом набирає розмаху. Спочатку воно ще не постійне — не в останню чергу через тогочасні природно-географічні реалії, передусім великі (на відміну від Заходу) незаселені простори. Протиборство набуває специфічних форм, розвиваючись об'ємніше і неоднозначніше, ніж між далекими за походженням та історією суперниками. Визначаючи його характер, необхідно брати до уваги єдину релігію, спільність історичної пам'яті й культурної спадщини, врешті необхідність зосередження сил на боротьбу з невблаганним ординським ярмом.

Підводячи стислий підсумок геополітичної спадщини Київської Русі, зазначимо:

1) Природність державного об'єднання внаслідок етногенезу осідлих, близьких за способом ведення господарства східнослов'янських спільнот, розташованих на величезних просторах Східноєвропейської рівнини.

2) Історичну потребу існування на розламі цивілізацій — осідлої й кошової, християнської й мусульманської — великої й могутньої держави в якості “форпосту” для захисту “тилів” Європи.

3) Проживання численного й переважно однорідного населення на берегах однієї з найбільших рік Європи — Дніпра та в безпосередній близькості до басейнів її найдовших водних транспортних магістралей — Волги й Дунаю, які вели до морів, що омивали Європу, забезпечувало Русі найзручніші на той час засоби торгівлі й виходу у близький і далекий світи, створювало умови для швидкого й органічного входження у міжнародне життя.

4) Початкові геополітичні інтереси Давньоруської держави виникали переважно під впливом повсякденних природних умов і життєвих потреб. З бігом часу ці інтереси збагачувалися, наповнюючись складниками економічного, політичного й цивілізаційного змісту, що відповідало етапам розвитку Київської Русі.

5) Завершення формування її геополітики відбулося в “героїчний” або “дружинний” період Київської держави. Наслідуючи своїх попередників, Святослав Ігорович здійснив походи, в результаті яких було ліквідовано залежність Русі від Хозарського каганату на Сході, а на Півдні (у регіоні Причорномор’я та Балкан) вона виступила серйозним партнером-суперником Візантії. Наступники Святослава освоювали південний напрямок зовнішньої політики Києва. Саме звідси до Русі прийшло християнство. Належність до цього цивілізаційного потоку відіграла важливу роль у подальшому розвитку східних слов’ян. Пізніше Дунайське Понижся стає активним колонізаційним районом Галицької Русі, засвідчуючи значимість південного напрямку геополітики для всієї Русі.

6) Походи Святослава визначили разом з тим органічну вразливість позицій Києва на Сході. Небезпека, що насувалася звідти, загрожувала всій Європі і не була передбачена не лише молодого дипломатією Русі, а й обома Римськими імперіями. Ставши першою на шляху нещадної ординської навали, ціною величезних людських і матеріальних жертв Руська земля врятувала середньо- й західноєвропейську цивілізацію, до якої тяжіла вже кілька століть.

7) Західний (європейський) вектор геополітики Київської Русі органічно виріс з її політичних і економічних інтересів. Перші ведуть початок від контактів з варягами і розширюються в зв’язку з русько-польськими й русько-угорськими, далі — русько-чеськими й русько-німецькими контактами. Розвиток торгівлі поглиблює ці зв’язки, в яких перед веде Галицько-Волинська Русь. На перешкоді дальшого розвитку взаємин Росії з Європою стають агресивні прагнення Заходу.

8) Інтереси Києва на північному сході у цей період навряд чи належать до розряду геополітичних. Адже мова аж до розгрому Києва Батиєм йде про об’єднання всіх земель Русі та збереження спільної державності (можливо, федеративної за устроєм). Водночас Київська земля з другої половини XII ст. має рішуче протидіяти походам феодальних претендентів на великокняжий стіл. На північному заході геополітичні інтереси Києва принаймні доти виглядають забезпеченими.

За часів Київської Русі, головний центр і ядро якої склалися і впродовж століть існували на території сучасної України, визначилися основні напрямки її геополітичних інтересів. Вони значною мірою збереглися в наступні віки, відігравши важливу роль у подальшому історичному розвитку українського народу.

- ¹ R a t z e l F. Politische Geographie. — Leipzig, 1897.
- ² Д р а г о м и р о в М. И. Избранные труды. — М., 1956.
- ³ Documents on British Foreign Policy. 1919—1939. — First Series. — Vol. III. — 1919. — London, 1949. — Pp. 672—678, 681—682, 690, 768—798.
- ⁴ K j e l l e n R. Die Staat als Lebensform. — Berlin, 1916; Die Grossmächte und das Weltkrieg. Leipzig und Berlin, 1921.
- ⁵ Журн. “Політика”. — 1925. — № 4. — С. 61—63.
- ⁶ Т о л о ч к о О. П., Т о л о ч к о П. П. Київська Русь. — К., 1998. — С. 5; Див. також: Советская историография Киевской Руси. — Л., 1978. — С. 11.
- ⁷ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. I. — К., 1991. — С. 11.
- ⁸ Див.: П е т р о в В. П. Етногенез слов’ян. — К., 1992; Його ж. Походження українського народу. — К., 1992; Давня історія України (Керівник авторського колективу П. П. Толочко). — Кн. I. К., 1994. — С. 6—8.
- ⁹ Т а б у и Ж е н е в ь е в а. 20 лет дипломатической борьбы. — М., 1960. — С. 201.
- ^{9a} М а л ь к о в В. Л. “Манхэттенский проект”. Разведка и дипломатия. — М., 1995. — С. 15.
- ¹⁰ И в а н о в Р о б е р т. Сталин и союзники. 1941—1945 гг. — М., 2000. — С. 93.
- ¹¹ Літопис Руський. — К., 1989. — С. 2—10.
- ¹² Історія Русів. — К., 1991. — С. 33.
- ¹³ К о с т о м а р о в Н. И. Исторические произведения. Автобиография. — Изд. 2. — К., 1990. — С. 8—108.
- ¹⁴ Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — К., 1990. — С. 152—172; К о с т о м а р о в Н. И. Старый спор. Последние годы Речи Посполитой. — Смоленск, 1994.
- ¹⁵ Д р а г о м а н о в М. П. Літературно-публіцистичні праці. — Т. 2. — К., 1969. — С. 358.
- ¹⁶ Б а г а л е й Д. И. Колонизация Новороссийского края и его первые шаги к культуре. — Харьков, 1889; Б а г а л і й Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990.
- ¹⁷ Р у д н и ц ь к и й С. Л. Українська справа зі становища політичної географії; Галичина та Соборна Україна. В кн. Чому ми хочемо самостійної України. — Львів, 1994. — С. 94—208, 350—411.
- ¹⁸ Д у б и н а О. К. Геополітичні долі України. — К., 1992.
- ¹⁹ П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Теорія української політології. — К., 1993. — С. 157—169.
- ²⁰ К р е м е н ь В., Т а б а ч н и к Д., Т к а ч е н к о В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. — К., 1996.
- ²¹ Т е р е щ е н к о Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVII ст. — К., 1996.
- ²² С м о л і й В а л е р і й, С т е п а н к о в В а л е р і й. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.
- ²³ Українська державність у XX ст. — К., 1997.
- ²⁴ С и м о н е н к о Р. Г. До концепції багатотомної “Історії українського народу” (міжнародний і міжнародний аспекти). — К., 1993; Міжнародне становлення України // Журн. “Політика і час”. — 1995. — №№ 8, 10—12; 1996. — № 1.
- ²⁵ The Development of the USSR. An Exchange of Views. — Seattle, 1964. — Pp. 211—228, 236—267.
- ²⁶ Див.: V o n H a g e n M. Does Ukraine Have a History? — Slavic Review. — 1995. — N 3. Автор статті перед її опублікуванням виголосив доповідь на тему, визначену в заголовку, на II Світовому конгресі українців у Львові (1993 р.). Прояснення голови наукового форуму Я. Ісаєвича щодо умовності подібної постановки проблеми засвідчує, на нашу думку, здебільшого гречність господаря. Див.: І с а є в и ч Я. Україна давня і нова. — Львів, 1996. — С. 298—307 (Ukrainian Studies — Exceptional or Merely Exemplary).
- ²⁷ Ц е р н а к К. Конец эпохи великих держав // “Вопросы истории”. — 1993. — № 3. Див. детальніше: С и м о н е н к о Р. Г. До концепції... — С. 31.
- ²⁸ W a l i c k i A. Poland between East and West. The controversies over Self-Definition and Modernization in Partitioned Poland. — Harvard University, 1994.
- ²⁹ “Критика”. — 1998. — №№ 7—8 (9—10). — С. 1; № 11(13). — С. 30.
- ³⁰ Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Історичні есе. — Т. 1. — К., 1994. — С. 1—9.
- ³¹ Див.: Л и п и н с ь к и й В. Україна на переломі. Замітки до історії українського державного будівництва в XVIII-ім столітті. — К. — Відень, 1920. — С. 28—29.
- ³² Ukraina: Wshyd — Z achyd. — Warszawa, 1998.
- ³³ Д а ш к е в и ч Я р о с л а в. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // Записки Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка. Т. CCXXII. — Львів, 1991. — С. 29.

- ³⁴ Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000. — С. 5.
- ³⁵ Тойнб А. Постигание истории. — М., 1991. — С. 140.
- ³⁶ Див.: Задохин А. Д. Политические процессы на периферии Евразии. — М., 1988. — С. 5—11.
- ³⁷ Термін “протиборство”, а не “зіткнення”, на нашу думку, точніше відтворює першу частину заголовку його постановочної статті “Clash of Civilizations” // “Foreign Affairs”, Summer 1993. — Pp. 22—49.
- ³⁸⁻³⁹ Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 21.
- ⁴⁰ Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1976. — С. 22—23.
- ⁴¹ Его же. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980. — С. 131.
- ⁴² Его же. Древняя Русь. — К., 1987. — С. 16.
- ⁴³ Див.: Сидоренко О. Річкові шляхи у міжнародній торгівлі давньої Русі // “Історико-географічні дослідження в Україні”. Збірник наукових праць. — К., 1998. — С. 134—147.
- ⁴⁴ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1949. — С. 448—449.
- ⁴⁵ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 31, 36.
- ⁴⁶ Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII—XVII вв. — М., 1973. — С. 28.
- ⁴⁷ Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. I. — С. 14.
- ⁴⁸ Греков Б. Д. Указ. соч. — С. 455.
- ⁴⁹ Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. III. — С. 459—470.
- ⁵⁰ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 69—74, 89—91, 93—95, 97 та ін.
- ⁵¹ Сахаров А. М. Дипломатия Святослава. — Изд. 2-е. — М., 1991 (Важливі положення праці автор свого часу виклав в “Українському історичному журналі”. — 1982. — № 10); История внешней политики России. Конец XV—XVII век. — М., 1999. — С. 33—35.
- ⁵² Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 87—96.
- ⁵³ Схожий погляд з позицій історика культури й церкви висловлено знаним візантиністом професором І. Шевченком у статті “Християнізація Київської Русі” // “Polish Review”. — 1960. — N 5), передрукованій у книзі “Ukraine between East and West” (Edmonton — Toronto, 1996. — P. 48): “Для того, щоб Русь, як цілісність, було вихрещено, у свідомості київських князів мало викристалізуватися (саме) поняття Руська земля. У цьому розумінні син Ольги Святослав виглядав чимсь на зразок реакціонера. Його слов’янське ім’я — а він першим з руських князів носив таке — вказувало на зв’язок з майбутнім, але його язичницькі уподобання і властива йому невгамовність вікінга являли риси доби занепаду. Святослав-вікінг бився на Волзі й на підступах до Константинополя, мало дбав про Київ і мріяв про те, щоб розташувати свою столицю на Дунаї, взагалі поза територією східних слов’ян”.
- ⁵⁴ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 87. Справа історика висловлювати ту або іншу думку щодо історичної постаті, так само як і обирати тональність її зображення. Відрадно, однак, що все більшого поширення набирає погляд, який обстоює наукову зваженість, чого багато хто з нас не дотримувалися в недалекому минулому. “Історик з давніх часів має славу якогось судді підземного царства, зобов’язаного вихвалити або ганьбити загиблих героїв, — зазначав М. Блок... — У повсякденному житті необхідність визначити власну лінію поведінки змушує нас наклеювати ярлики, звичайно досить поверхові. Але в тих випадках, коли ми вже не в силах щось змінити, а загальноприйняті ідеали глибоко відмінні від наших, там ця звичка лише заважає. Чи достатньо ми впевнені в самих собі і у власному часі, щоб у сонмі наших предків відділити праведників від лиходіїв?.. Немає нічого більш мінливого за свою природою, ніж подібні вирокки, що піддаються всім хитанням колективної свідомості чи особистої примхи. І історія, надто часто віддаючи перевагу нагородному списку перед лабораторним зошитом, набула вигляду найбільш неточної з усіх наук — бездоказові звинувачення миттєво змінюються безглуздими реабілітаціями” (Апология истории. — М., 1973. — С. 77).
- ⁵⁵ Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. I. — С. 459.
- ⁵⁶ Літопис руський. — С. 24.
- ⁵⁷⁻⁵⁹ Див.: Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — М., 2000. — С. 20—38.
- ⁶⁰ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 92.
- ⁶¹ Про його особливості див.: Горский А. А. Древнерусская дружина. — М., 1989.

- ⁶² Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. — К., 1992. — С. 19—21.
- ⁶³ Королєв А. С. История междукняжеских отношений на Руси в 40-е — 70-е годы X века. — М., 1999. — С. 183.
- ⁶⁴ Див.: Лихачев Д. С. Борис Александрович Романов и его книга “Люди и нравы Древней Руси” // Сб. Прошлое — будущему. — М., 1987; Фурсенко А. А. Борис Александрович Романов // “Проблемы социально-экономической истории России. К 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Романова” — СПб., 1991. — С. 5—18.
- ⁶⁵ Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. — Л., 1947. — С. 21—22; Текст з “Моления” уточнено за: “Памятники литературы Древней Руси. XII век”. — М., 1980. — С. 392.
- ⁶⁶ Рыбаков Б. А. “Слово о полку Игореве” и его современники”. — М., 1971. — С. 92.
- ⁶⁷ Повесть временных лет. — М., 1999. — С. 33, 170.
- ⁶⁸ Літопис Руський. — С. 41.
- ⁶⁹ Повесть временных лет. — С. 34.
- ⁷⁰ Толочко Петро. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К., 1996. — С. 51.
- ⁷¹ Литаврин Г. Г. Византия и славяне. — СПб., 1999. — С. 597.
- ⁷² Повесть Временных лет. — С. 33.
- ⁷³ Там само. — С. 32.
- ⁷⁴ Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. — СПб., 1988. — С. 66.
- ⁷⁵ Гапусенко І. М. Боротьба східних слов’ян за вихід до Чорного моря. — К., 1966. — С. 82.
- ⁷⁶ Грушевський. Назв. праця. — Т. I. — С. 466.
- ⁷⁷ Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. — С. 51.
- ⁷⁸ Проблемы истории международных отношений. Сборник статей памяти академика Е. В. Тарле. — Ленинград, 1974. — С. 286—287; Назаренко А. В. Русь и Германия при Святославе Игоревиче // История СССР. — 1900. — № 2.
- ⁷⁹ История Болгарии. — Т. I. — М., 1954. — С. 89.
- ⁸⁰ Пашуто В. Т. Указ. соч. — С. 94.
- ⁸¹ История СССР с древнейших времен до наших дней. — Т. I. — М., 1966. — С. 496.
- ⁸² Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. I. — С. 464.
- ⁸³ История СССР... — Т. I. — С. 495.
- ⁸⁴ Пашуто В. Т. Указ. соч. — С. 73.
- ⁸⁵ Проблеми дослідження історії України. Збірник матеріалів першого круглого стола істориків. — Львів, 1993. — С. 19.
- ⁸⁶ Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983. — С. 236.
- ⁸⁷ Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Указ. соч. — С. 44.
- ⁸⁸ “Независимая газета”. — 2000. — 20 декабря.
- ⁸⁹ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. — Т. I. — К., 1994. — С. 7.
- ⁹⁰ Пашуто В. Т. Указ. соч. — С. 88.
- ⁹¹ Толочко Петро. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — С. 73.
- ⁹² Пашуто В. Т. Указ. соч. — С. 40.
- ⁹³ “Про закон і Благодать” — Переклад С. Ярмуса // Київська Старовина. — 1992, № 1. — С. 139.
- ⁹⁴ Див.: посилання 53.
- ⁹⁵ Романов Б. А. Указ. соч. — С. 155—156.
- ⁹⁶ Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века // “Вопросы истории”. — 1989. — № 4. — С. 5.
- ⁹⁷ Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983. — С. 241.
- ⁹⁸ Див.: Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998.
- ⁹⁹ Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. I. — С. 12—13.
- ¹⁰⁰ Ісачевич Я. Д. До питання про розселення східнослов’янських племен у X ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — К., 1964; Його ж. Територія і розселення Червенських гравів // Історико-географічний збірник. — К., 1971; Його ж. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму; До питання про західний кордон Київської Русі. В кн. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів, 1996.
- ¹⁰¹ Ісачевич Я. Д. Україна давня і нова. — С. 64, 90, 97—98.
- ¹⁰² Пашуто В. Т. Указ. соч. — С. 32.
- ¹⁰³ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 67.

- ¹⁰⁴ Очерки истории СССР. IX—XII вв. — М., 1953. — С. 255.
- ¹⁰⁵ Див.: История внешней политики России. — С. 49; Див. також: П л а х о н і н А н д р і й. Князь Ростислав Володимирович і Волинь // “Київська старовина”. — 2000. — № 5. — С. 14—21.
- ¹⁰⁶ Очерки истории СССР. IX—XII вв. — С. 365—371.
- ¹⁰⁷ Б а г а л і й Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 18.
- ¹⁰⁸ Т о л о ч к о П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — С. 126.
- ¹⁰⁹ Ф е н н е л Д ж о н. Кризис средневековой Руси. 1200—1304. — М., 1989. — С. 39.
- ¹¹⁰ Р ы б а к о в Б. А. Указ. соч. — С. 160.
- ¹¹¹ Див.: К о т л я р М. Ф. Данило Галицький. — К., 1979; К о т л я р Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. — К., 1985; К о т л я р Н. Ф., С м о л и й В. А. История в жизнеописаниях. — К., 1990; К о т л я р М. Ф. Галицко-Волинська Русь. — К., 1998; К о т л я р М. Дипломатія галицьких і волинських князів XII—XIII ст. // Київська старовина. — 2000. — №№ 4, 5, 6; К р и п’я к е в и ч І. П. Галицко-Волинське князівство. — К., 1984; Т е р е щ е н к о Ю. І. Україна і європейський світ. — К., 1996. — С. 155—172; Ф е н н е л Д ж о н. Кризис средневековой Руси. 1200—1304. — М., 1989. — С. 49—52, 61—66; Я к о в е н к о Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 68—77.

(Далі буде)